

Яримович У. В.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільного права та процесу
Львівського національного університету імені Івана Франка

ПРАВОЧИНИ З ДЕФЕКТАМИ ВОЛІ В ПРАВІ УКРАЇНИ І В ПРАВІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

CONTRACTS WITH THE DEFECTS OF WILL IN LAW OF UKRAINE AND IN LAW OF THE EUROPEAN UNION: COMPARATIVE ASPECT

У статті проаналізовані положення Цивільного кодексу України, Принципів європейського договірного права та Принципів міжнародних комерційних договорів щодо правових наслідків вчинення правочинів із дефектами волі. У праві Європейського Союзу закладена посиленна охорона інтересів добросовісного контрагента за правочинами з дефектами волі, а також передбачена низка положень, які сприяють цивільному обороту. Висловлені окремі пропозиції щодо змін цивільного законодавства України.

Ключові слова: правочини з дефектами волі, недійсність правочину, відмова від договору, нікчемний правочин, оспорюваній правочин, реституція, відшкодування збитків.

В статье проанализированы положения Гражданского кодекса Украины, Принципов европейского договорного права и Принципов международных коммерческих договоров о правовых последствиях заключения сделок с дефектами воли. В праве Европейского Союза заложена усиленная охрана интересов добросовестного контрагента в сделках с дефектами воли, а также предусмотрены ряд положений, способствующих гражданскому обороту. Изложены отдельные предложения изменения гражданского законодательства Украины.

Ключевые слова: сделки с дефектами воли, недействительность сделки, отказ от договора, ничтожная сделка, оспоримая сделка, реституция, возмещение убытков.

Provisions of the Civil Code of Ukraine, of the Principles of European Contract Law and the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts on the legal consequences of concluding contracts with the defects of will are analyzed in the article. The law of the European Union fixes the intensified protection of interests of the good faith counterparty in contracts with the defects of will. It also foresees a set of provisions furthering the civil circulation of goods. Particular amendments of the civil legislation of Ukraine are suggested in the article.

Key words: contracts with the defects of will, invalidity of a contract, avoidance of a contract, illegal contract, disputable contract, restitution, paying damages.

В умовах адаптації законодавства України до права Європейського Союзу (далі – ЄС) актуальними є проблеми, пов’язані з недійсністю правочинів. Особливу увагу привертують т. зв. «правочини з дефектами волі». У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) та у праві ЄС закріплени різні підходи до визначення правових наслідків їх вчинення, що зумовлює необхідність їх додаткового дослідження. У статті здійснений порівняльний аналіз відповідних положень законодавства України та ЄС, запропоновані деякі зміни до ЦК України, спрямовані на гармонізацію інституту правочинів у праві України з правом ЄС.

Правові наслідки недотримання вимог законодавства України у вчиненні правочину стали предметом дослідження багатьох українських цивілістів, серед яких М.І. Брагінський, В.В. Вітрянський, О.В. Дзера, В.М. Коссак, Я.М. Романюк, К.В. Скиданов, І.В. Спасибо-Фатеєва, Я.М. Шевченко та ін. Однак необхідність перегляду законодавства України в умовах інтеграції до ЄС зумовлює актуальність цієї теми і нині.

Метою цієї статті є з’ясування спільних та відмінних положень у законодавстві України та в праві ЄС щодо правових наслідків вчинення правочинів із дефектами волі та спроба удосконалення відпо-

відних законодавчих положень України, зокрема в напрямку посилення охорони інтересів добросовісного контрагента.

Ч. 3 ст. 203 ЦК України встановлює одну із загальних вимог, дотримання яких є необхідним для чинності правочину: «Волевиявлення участника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі» [1]. Загальний правовий наслідок недотримання цієї вимоги закріплений у ч. 1 ст. 215 ЦК України – недійсність такого правочину [1]. Спеціальні випадки вчинення правочинів із дефектами волі передбачені у ст. 225, 229–233 ЦК України: 1) правочин, вчинений дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; 2) правочин, вчинений під впливом помилки; 3) правочин, вчинений під впливом обману; 4) правочин, вчинений під впливом насильства; 5) правочин, вчинений внаслідок зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною і 6) правочин, вчинений під впливом тяжкої обставини [1]. У юридичній літературі висловлені різні підходи до віднесення правочинів до таких, які вчинені із дефектами волі [2, с. 98–103; 3, с. 5], однак у даній публікації за основу взято найбільш поширений підхід.

Принципи європейського договірного права (далі – Принципи, ПЄДП), що є базовим джерелом т. зв. «м'якого» приватного права ЄС і містять спільні для європейських країн підходи до врегулювання договірних відносин, передбачають вужче коло правочинів із дефектами волі. До них, зокрема, належать: 1) правочин, вчинений під впливом істотної помилки; 2) правочин, вчинений під впливом обману; 3) правочин, вчинений під впливом загрози; 4) правочин із надмірною вигодою чи несправедливою перевагою. Відповідні норми містяться в розділі 4 ПЄДП, що має назву «Дійсність». Але його ст. 4.101 відразу вказує на те, що дія положень цього розділу не поширюється на випадки недійсності правочину, зумовленої невідповідністю вимогам закону, моральним засадам і недостатнім обсягом діездатності. Цим підставам недійсності присвячений розділ 15 ПЄДП під назвою «Незаконність». У розділі 4 йдеється лише про ті правочини, які в цивілістичній літературі отримали назву «правочини з дефектами волі» [4].

Причиною такої структури Принципів є, зокрема, різні правові наслідки, які настають у разі вчинення правочину, що суперечить закону, і вчинення правочину з дефектами волі. Так, відповідно до ст. 15.101 ПЄДП, договір (правочин) є недійсним, якщо він суперечить загальним засадам цивільного законодавства країн-членів ЄС. Отже, такий договір (правочин) є нікчемним. Якщо ж правочин суперечить імперативним нормам законодавства, то відповідні правові наслідки його вчинення можуть бути прямо передбачені законодавством. Як правило, це нікчемність правочину. Якщо ж такі прямі законодавчі норми відсутні, то правочин є оспорюваним і може бути визнаний недійсним в цілому або частково, а також в окремих випадках він може бути зміненим (ст. 15.102). Що ж до правочинів із дефектами волі, то, виходячи з положень розділу 4 ПЄДП, такий правочин є дійсним, а правовим наслідком його вчинення всупереч волі особи є можливість її відмови від нього. Відповідно до ст. 4.112 ПЄДП, право на відмову від договору реалізується шляхом повідомлення про відмову іншій стороні [4]. Analogічний підхід закріплений у Принципах міжнародних комерційних договорів (далі – принципи УНІДРУА) (ст. 3.2.11) [5]. Коментар до Принципів УНІДРУА уточнює, що реалізація права на відмову від договору здійснюється в позасудовому порядку [5]. В Україні ж, відповідно до положень ЦК, правочини з дефектами волі визнаються судом недійсними (вважаються оспорюваними).

Як і в праві України, у праві ЄС недоліком, який може впливати на подальше виконання правочину, є істотна помилка. Помилка є істотною і має правове значення, якщо вона мала місце щодо фактів або права в момент вчинення правочину (ст. 4.103 ПЄДП, ст. 3.2.1 Принципів УНІДРУА). Для відмови від договору необхідно є наявність у сукупності таких умов: 1) помилка зумовлена інформацією, наданою іншою стороною, або інша сторона знала чи повинна була знати про наявність помилки і, всу-

переч вимогам добросовісності та чесної ділової практики, підтримала наявну помилку або ж сама припустилася аналогічної помилки; 2) інша сторона знала або повинна була знати, що, якби сторона, що помилилася, знала правду, не уклала б договір або ж уклала б його на істотно інших умовах [4; 5].

ЦК України не передбачає умов, за яких правочин, вчинений під впливом помилки, може бути визнаний недійсним, а лише визначає, яка помилка має істотне значення: щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням (абз. 2 ч. 1 ст. 229) [1]. Тобто фактично сама лише наявність такої помилки сторони є достатньою підставою для визнання правочину недійсним, незалежно від суб'єктивного ставлення до нього іншої сторони правочину. Наприклад, якщо інша сторона діяла добросовісно, не знаючи про наявність помилки, і сама аналогічної помилки не припустилася, то, за законодавством України, все-одно наявні підстави для визнання правочину недійсним. Допускається лише відшкодування збитків другій стороні особою, яка помилилася внаслідок її власного недбалства (ч. 2 ст. 229 ЦК України) [1]. У праві ж ЄС такий правочин залишається дійсним і відсутні підстави для відмови від нього. Так, ч. 2 ст. 4.103 ПЄДП прямо передбачає, що сторона не має права відмовитися від договору, якщо за обставин, що склалися, вона не повинна була помилитися або ризик помилки був передбачуваний [4]. Крім цих обставин, ст. 3.2.2 Принципів УНІДРУА передбачає також грубу необережність сторони, яка стала причиною її власної помилки, як підставу для втрати особою права на відмову від договору [5]. Таким чином, охороняється інтерес особи, яка діяла добросовісно під час вчинення правочину. Постанова Пленуму Верховного Суду України (далі – ВСУ) «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06 листопада 2009 р. у п. 19 містить роз'яснення, що «помилка внаслідок власного недбалства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним» [6]. Незнання стороною правочину норм законодавства не має правового значення також відповідно до п. 3.9. Постанови Пленуму Вищого Господарського Суду України «Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29 травня 2013 р. [7]. На мій погляд, таке положення є цілком обґрунтованим, адже добросовісний контрагент зацікавлений у виконанні договору в натурі, а не у відшкодуванні збитків, яких він зазнав у зв'язку з тим, що договір визнаний недійсним із вини іншої сторони. Однак цей підхід не узгоджується з ЦК України, який, як зазначено вище, допускає лише відшкодування збитків другій стороні особою, яка помилилася внаслідок її власного недбалства, але не виключає таку помилку з переліку підстав для визнання правочину недійсним. У зв'язку з цим норма ст. 229 ЦК України потребує відповідних змін.

Нетиповими для права України є також положення ст. 4.105 ПЄДП та ст. 3.2.10 Принципів УНІДРУА, які передбачають можливість вважати договір укладеним на таких умовах, як їх зрозуміла сторона, що помилилася. Для цього необхідно є наявність у сукупності таких обставин:

1) інша сторона готова виконувати договір або фактично його виконує на таких умовах, як їх зрозуміла сторона, що помилилася;

2) вона чітко виявила свій намір виконувати договір на таких умовах або здійснила їх фактичне виконання після того, як вона довідалася про те, як зрозуміла умови договору та сторона, яка помилилася;

3) вона зробила це до того, як сторона, що помиллася, вчинить певні дії, спрямовані на відмову від договору.

Після виявлення наміру виконувати договір на таких умовах або його фактичного виконання інша сторона втрачає право на відмову від договору, і будь-які попередні повідомлення про намір відмовитися від договору втрачають силу.

Якщо обидві сторони припустилися аналогічної помилки, суд може за заявою будь-якої з них змінити договір, привівши його у відповідність із тим, про що розумно могли б домовитися сторони, якби не припустилися цієї помилки [4; 5].

Спільною для права ЄС та України обставиною, яка впливає на подальше виконання договору, є обман. Виходячи з положень ст. 230 ЦК України, обманом вважається навмисне введення сторони договору в оману щодо обставин, які мають істотне значення, шляхом заперечення наявності обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або шляхом замовчування їх існування [1].

Відповідно до ст. 4.107 ПЄДП та ст. 3.2.5 Принципів УНІДРУА, обманом також вважається навмисне введення в оману щодо обставин, які мають значення для укладення договору, як шляхом їх повідомлення словами чи поведінкою, так і шляхом замовчування тих обставин, які, відповідно до вимог добросовісності та чесної ділової практики, особа повинна була повідомити [4; 5]. Коментар до Принципів УНІДРУА роз'яснює, що обман, вчинений шляхом замовчування певних обставин, може вважатися особливим випадком, що зумовлює помилку з боку іншої сторони [5]. Однак відмінним у правовому регулюванні є те, що Принципи чітко встановлюють критерії, за наявності яких в особи виникає обов'язок повідомити певну інформацію. Так, відповідно до ч. 3 ст. 4.107 ПЄДП, «у вирішенні питання, чи відповідно до вимог добросовісності та чесної ділової практики особа зобов'язана була повідомити певну інформацію, повинні враховуватися всі обставини, зокрема: 1) чи сторона мала спеціальні знання; 2) її витрати на отримання відповідної інформації; 3) чи могла інша сторона самостійно отримати цю інформацію; 4) очевидна важливість цієї інформації для іншої сторони» [4]. Ні ЦК України, ані роз'яснення, викладені у Постанові Пленуму ВСУ «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», жодних схожих критеріїв

не передбачають. Окрім законодавчі положення встановлюють прямий обов'язок сторони договору повідомити певну інформацію контрагенту, як-от Закон України «Про захист прав споживачів» [8], однак відповідні норми є спеціальними і не можуть бути застосовані до всіх договірних відносин. Таким чином, як і у випадку з помилкою, право ЄС і тут передбачає ширшу можливість для охорони інтересів особи, яка діяла добросовісно під час укладення договору.

Частково схожими також є обставини, передбачені в ст. 4.109 ПЄДП, ст. 3.2.7 Принципів УНІДРУА та в ст. 233 ЦК України. Однак Принципи дещо розширюють їх перелік порівняно з ЦК України. Так, ст. 4.109 ПЄДП та ст. 3.2.7 Принципів УНІДРУА дозволяють стороні відмовитися від договору, якщо в момент укладення договору: 1) вона залежала від іншої сторони або мала довірчі відносини з нею; мала економічні труднощі або невідкладні потреби; була необізнаною, недосвідченою або не мала навичок укладення відповідних договорів; 2) друга сторона знала або повинна була знати про ці обставини і скористалася ними для отримання власної переваги, що було надзвичайно несправедливо, або отримала надмірну вигоду [4; 5].

У ст. 233 ЦК України передбачена лише така підстава для визнання правочину недійсним, як те, що він був вчинений особою під впливом тяжкої для неї обставини і на край невигідних умовах незалежно від того, хто був ініціатором такого правочину [1]. П. 23 Постанови Пленуму ВСУ до тяжких обставин віднесені: «тяжка хвороба особи, членів її сім'ї чи родичів, смерть годувальника, загроза втратити житло чи загроза банкрутства та інші обставин, для усунення або зменшення яких необхідно укласти такий правочин» [6]. Цей перелік є невичерпним, однак, виходячи зі змісту відповідного положення Постанови, будь-яка інша обставина може вважатися тяжкою лише в тому разі, якщо вона є рівноцінною переліченим і для її усунення або зменшення необхідно вчинити цей правочин. На мій погляд, серед обставин, передбачених ст. 4.109 ПЄДП та ст. 3.2.7 Принципів УНІДРУА, лише економічні труднощі та невідкладні потреби можуть вважатися тяжкими обставинами відповідно до їх визначення, запропонованого Пленумом ВСУ у Постанові. Що ж до залежності від іншої сторони чи довірчих відносин із нею, необізнаності, недосвідченості та відсутності навичок укладення відповідних договорів, то, згідно з ЦК України, ці обставини не впливають на дійсність правочину та можливість його подальшого виконання. Хоча видається, що окремі з них, як-от залежність від іншої сторони, можуть мати істотний вплив на можливість особи керувати своїми діями або ж усвідомлювати їх значення.

Відповідно до ч. 2 ст. 4.109 ПЄДП, за заявою сторони, яка має право відмовитися від договору, суд може, якщо це буде доцільно, змінити договір так, щоб привести його у відповідність до тих умов, які могли б бути погоджені сторонами, якби були дотримані вимоги добросовісності і чесної ділової практики.

тики. Аналогічно суд може змінити договір за заявою сторони, яка отримала повідомлення іншої сторони про намір відмовитися від договору у зв'язку з надмірною вигодою чи несправедливою перевагою. Для цього потрібна наявність одночасно таких умов: 1) ця сторона належно повідомить про свій намір змінити договір протилежну сторону; 2) таке повідомлення здійснене після отримання інформації від іншої сторони про намір відмовитися від договору; 3) таке повідомлення здійснене до того, як інша сторона вчинить дії, пов'язані з відмовою від договору [4]. Такі ж можливості закріплени і в Принципах УНІДРУА (ч. 2, 3 ст. 3.2.7) [5].

Положення Принципів, які дозволяють змінювати договір у судовому порядку без його розірвання та визнання недійсним, безумовно, сприяють цивільному обороту, хоча окремі з них, як видається, дещо відступають від принципу диспозитивності в цивільному праві.

Підставою для визнання судом правочину недійсним є передбачене в ЦК України застосування до сторони правочину насильства (фізичного чи психічного тиску) з боку другої сторони або з боку іншої особи з метою спонукати її до вчинення цього правочину (ст. 231) [1]. Схожа обставина, яка може перешкодити подальшому виконанню договору, передбачена і в праві ЄС – загроза. Загроза має місце, якщо дії іншої сторони є протиправними за своєю суттю або ж протиправним було їх вчинення з метою спонукати особу до укладення договору, і ця особа не мала розумного вибору (ст. 4.108 ПЄДП, ст. 3.2.6 Принципів УНІДРУА) [4; 5]. ЦК України чітко не роз'яснює, що слід розуміти під насильством (фізичним чи психічним тиском), однак п. 21 Постанови Пленуму ВСУ також називає таку його ознаку, як незаконність відповідних дій [6]. Таким чином, цю обставину можна вважати аналогічною в ЦК України і в ПЄДП, однак положення Принципів передбачають, що така загроза може виходити лише від іншої сторони договору, але не від третьої особи, як і всі інші розглянуті дії, що у праві ЄС є підставою для відмови від договору. Так, відповідно до ст. 4.108 ПЄДП, як і ст. 3.2.6 Принципів УНІДРУА, «особа має право відмовитися від договору, якщо вона його уклала під впливом серйозної загрози з боку іншої сторони» [4; 5].

Винятки встановлені щодо всіх розглянутих вище підстав відмови від договору у ст. 4.111 ПЄДП. Так, «якщо третя особа, за чий дії сторона відповідає, або яка за згодою сторони зачутена до укладення договору, сприятиме помилці шляхом надання інформації, знає або повинна знати про наявність помилки, надасть недостовірну інформацію, застосує обман, спричинить загрозу або отримає надмірну вигоду або несправедливу перевагу, то санкції, передбачені цим розділом, будуть застосовані на тих самих умовах, що й у разі, якби такі дії були вчинені стороною договору» [4]. Якщо будь-яка інша третя особа

вчинить аналогічні дії, то санкції, передбачені цим розділом, будуть застосовані, якщо сторона знала або повинна була знати про відповідні факти [4]. Норми аналогічного змісту передбачені і в ст. 3.2.8 Принципів УНІДРУА [5]. Такий підхід знову ж таки спрямований на охорону інтересів добросовісного контрагента, який, за загальним правилом, не повинен відповідати за дії третіх осіб.

Як зазначено вище, загальним правовим наслідком наявності будь-якої зі вказаних обставин під час укладення договору, відповідно до законодавства України, є можливість визнання його недійсним, а, відповідно до права ЄС, – можливість відмови від нього. Однак правові наслідки недійсності правочину відповідно до ст. 216 ЦК України є аналогічними правовим наслідкам відмови від договору згідно зі ст. 4.115 та 4.117 ПЄДП і ст. 3.2.15 Принципів УНІДРУА – двостороння реституція, а в разі неможливості повернення в натурі отриманого на виконання правочину – відшкодування його вартості. Якщо особі були завдані збитки, то вони також підлягають відшкодуванню [1; 4; 5].

Характерною відмінністю між положеннями ЦК України з одного боку і ПЄДП та Принципами УНІДРУА з іншого боку є те, що ст. 4.114 ПЄДП і ст. 3.2.9 Принципів УНІДРУА закріплюють правило: якщо сторона, якій належить право відмовитися від договору, приймає його умови виражено або ж це випливає з її поведінки після того, як її стали відомими підстави для відмови від договору, то вона втрачає право на відмову від договору [4; 5]. На відміну від права ЄС, за ЦК України особа може звернутися до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним протягом всього строку позовної давності незалежно від його виконання (ст. 256, 261 ЦК України) [1].

Підсумовуючи наведене, варто зазначити, що у праві ЄС закладена посилена, порівняно з правом України, охорона інтересів добросовісного контрагента за правочинами з дефектами волі, а також передбачені положення, які сприяють цивільному обороту. В умовах гармонізації договірного права України з правом ЄС доцільним видається закріплення в ЦК України таких положень:

1) які б враховували суб'єктивне ставлення до правочину контрагента особи, яка припустилася помилки у його вчиненні, зокрема, чи не сприяв він виникненню помилки, чи не припустився він аналогічної помилки тощо; сам лише факт наявності помилки з боку однієї сторони, якої вона припустилася з власної вини, не повинен вважатися безумовною підставою для визнання правочину недійсним;

2) які б встановлювали критерії (умови), за яких в особи виникає обов'язок надавати контрагенту інформацію щодо обставин, які мають значення для укладення договору, і невиконання якого кваліфікується як обман.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2003. № 40-44. Ст. 356.
2. Спаська М.О. Проблеми класифікації правочинів з дефектами (недоліками) волі. Вісник Вищої ради юстиції. 2011. № 4(8). С. 97–105.
3. Скданов К.В. Воля і волевиявлення в правочині: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2016. 20 с.
4. The Principles Of European Contract Law 2002 (Parts I, II, and III). URL: <http://www.jus.uio.no/lm/eu.contract.principles.parts.1.to.3.2002/>.
5. The Principles of International Commercial Contracts (PICC) (The UNIDROIT Principles) of 2010. URL: <http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/integralversionprinciples2010-e.pdf>.
6. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: Постанова Пленуму Верховного суду України від 06 листопада 2009 р. № 9. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v000970009?nreg=v000970009&find=1&text=%EF%E8%F1%FC%EC%EE%E2&x=7&y=7>.
7. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: Постанова Пленуму Вищого Господарського Суду України від 29 травня 2013 р. № 11. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13>.
8. Про захист прав споживачів: Закон України від 12 травня 1991 р. (в редакції Закону № 3161-IV від 01 грудня 2005 р.). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2006. № 7. Ст. 84.